

Бабич О. І.*,
співробітник,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
Київ, Україна. historian_oleksandr@ukr.net

КЕЛІЯ ІГУМЕНА ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО ЯК ПЕРШИЙ СКРИПТОРІЙ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ МОНАСТІРІ

Анотація. Проаналізовано життя Феодосія Печерського як джерело з історії започаткування в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг. Доведено, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була келія ігумена Феодосія Печерського. На основі його життя автор робить спробу встановити час, місце та учасників започаткування в Києво-Печерському монастирі виготовлення рукописних книг.

Життя Феодосія Печерського було створено в стінах Києво-Печерського монастиря у 80-х рр. XI століття дияконом Нестором (Літописцем) у зв'язку з підготовкою до канонізації славетного ігумена в роки намісництва Никона Великого (1078-1088 рр.). Не пізніше початку XV ст. життя Феодосія Печерського долучають до Києво-Печерського патерика. І з того часу воно стало невід'ємною його частиною.

В статті висвітлено започаткування виготовлення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі. Розглянуто свідчення з життя Феодосія Печерського, встановлено коло учасників та час започаткування виготовлення рукописних книг, описано келію ігумена Феодосія Печерського, в одній з кімнат котрої був влаштований перший к монастирі скрипторій та розглянуто розподіл обов'язків між учасниками виготовлення рукописних книг.

Ключові слова: Києво-Печерський монастир, скрипторій, Феодосій Печерський, чернець Іларіон, Києво-Печерський патерик, рукописна книга, каліграф, келія.

Аннотация. Проанализировано житие Феодосия Печерского как источник по истории основания в Киево-Печерском монастыре изготовления рукописных книг. Доказано, что первым скрипторием в Киево-Печерском монастыре была келья игумена Феодосия Печерского. На основе его жития автор делает попытку установить время, место и участников основания в Киево-Печерском монастыре изготовления рукописных книг.

Житие Феодосия Печерского было создано в стенах Киево-Печерского монастыря в 80-е гг. XI в. дьяконом Нестором (Летописцем) в связи с подготовкой канонизации славного игумена в годы наместничества Никона Великого (1078-1088 гг.). Не позднее начала XV в. житие Феодосия Печерского прилагают к Киево-Печерскому патерику. И с этого времени оно стало неотъемлемой его частью.

В статье исследован начальный период изготовления рукописных книг в Киево-Печерском монастыре. Рассмотрены сведения об этом в житии Феодосия Печерского, установлен круг участников и время основания изготовления рукописных книг, описано келью Феодосия Печерского, в одной из комнат которой был устроен первый в монастыре скрипторий и рассмотрено разделение обязанностей между участниками изготовления рукописных книг.

Ключевые слова: Киево-Печерский монастырь, скрипторий, Феодосий Печерский, монах Иларион, Киево-Печерский патерик, рукописная книга, каллиграф, келья.

Abstract. Article analyses the life of Theodosius Pechersky as a source on the history of the beginning of creation of manuscripts in Kyiv-Pechersk Monastery. It is proved that the cell of Father-Superior Theodosius Pechersky was the original scriptorium in Kyiv-

* Babych O. I., Research Fellow, National Kyiv-Pechersk Historical-Cultural Preserve, Kyiv, Ukraine. historian_oleksandr@ukr.net

THE CELL OF FATHER-SUPERIOR THEODOSIUS PECHERSKY AS A FIRST SCRIPTORIUM IN THE KYIV-PECHERSK MONASTERY

Pechersk Monastery. On the basis of his life the author attempts to reveal the time, place and participants of creation of manuscripts in Kyiv-Pechersk Monastery. «The Life of Theodosius Pechersky» was created in Kyiv-Pechersk Monastery in the 80's of the XI-th century by deacon Nestor The Chronicler under canonization of the glorious Father-Superior during the years of the governorship of Nikon the Great (1078-1088). Not later the beginning of the fifteenth century «The Life of Theodosius Pechersky» was added to the Kyiv-Pechersk Patericon. And since that time it became an integral part of it. The article covers the beginning of production of handwritten books in Kyiv-Pechersk Monastery. It analyses the testimony of life of Theodosius Pechersky, the circle of participants and the time of the beginning of manuscripts production. The cell of Father-Superior Theodosius Pechersky has been described, where in one of the rooms the first monastery scriptorium was arranged. It is also revealed the division of duties between the participants of production of handwritten books in the Kyiv-Pechersk Monastery.

Key words: *Kyiv-Pechersk Monastery, scriptorium, Theodosius Pechersky, monk Hilarion, Kyiv-Pechersk Patericon, handwritten book, caligrapher, cell.*

Постановка проблеми. З поширенням Християнства на землях Русі з кінця X ст. осередками творення рукописних книг стають церковні інституції, зокрема кафедральні храми та монастирі. При них існували скрипторії (від лат. — scriptorius — писчий) — майстерні, в котрих писались книги за зразком майстерень рукописної книги в західноєвропейських монастирях VI-XII ст. Очевидно, що перший скрипторій в Руській землі розпочав свою роботу при першому кам'яному храмі Русі — Десятинній церкві, збудованій в 996 рр. [1, с. 56].

За київського князя Ярослава Мудрого великий скрипторій функціонував при головному митрополичому храмі Київської Русі — соборі Святої Софії [2, с. 314-315].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Хоча вивчення історії Києво-Печерської лаври було розпочате ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст. працями Самуїла Міславського [3] та Євгенія Болховітінова [4] та продовжилось впродовж XIX — XX ст. [5; 6] і триває зараз [7; 8], проте витоки книгописання тут дослідники обійшли своєю увагою або торкаються дотично [5; 6; 7, с. 58; 8, с. 48].

Традиції, започатковані киево-печерськими книгописцями в XI ст., були розвинуті й у наступні століття, до початку книгодрукування, витоки котрого, до речі, теж не достатньо вивчено.

З поновленням книговидання наприкінці XX ст., перерваного в 1920-х рр., нинішнє покоління киево-печерських друкарів спирається на традиції своїх попередників, в тому числі й книгописців. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

В основу даного дослідження автор поклав життє Феодосія Печерського. Твір був створений в стінах Києво-Печерського монастиря в зв'язку з підготовкою до проведення канонізації Феодосія Печерського в роки ігуменства в монастирі Никона Великого (1078-1088 рр.), під його керівництвом і при діяльній участі диякона Нестора (майбутній славетний руський літописець). До наших днів твір зберігся в складі так званого Успенського збірника, датованого кінцем XII — початком XIII ст. [9, с. 28а-67в]. Цінність життє Феодосія Печерського полягає в тому, що його автор Нестор прийшов до Києво-Печерського монастиря, згідно досліджень автора, між 1060-1062 рр., коли йшло будівництво монастиря на поверхні землі, на початку ігуменства Феодосія. Тому автор життє Феодосія був свідком всіх його діянь і, в тому числі, започаткування створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі.

Джерельну базу дослідження доповнюють Києво-Печерський патерик і статут упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях.

Києво-Печерський патерик — збірка оповідань про початок Києво-Печерського монастиря та його перших насельників, що висвітлює монастирську історію першої чверті XI — першої третини XIII ст. Твір був створений у Києво-Печерському монастирі в першій третині XIII ст. [8, с. 25]. Його авторами були постриженці Києво-Печерського монастиря. Основу Києво-Печерського патерика складають розповіді ченця Полікарпа, написані між 1223-1233 рр., а також послання Симона (з 1214 р. він був Володимиро-Суздальським єпископом; помер 1226 р.) до Полікарпа. Складовою частиною Патерика є послання Полікарпа до Києво-Печерського архімандрита Акіндіна зі сказаннями про 13 отців печерських (1231 р.) [8, с. 25]. До Києво-Печерського патерика ввійшли деякі твори Нестора Літописця. Так, не пізніше початку XV ст. до збірки почали долучати житіє Феодосія Печерського, «Сказання чого ради почався назвався Печерським монастирем» [10, с. XII] тощо.

Статут (кодекс) упорядкованих правил життя ченців у кіновіяльних монастирях ігумен Феодосій Печерський створив на основі двох списків: першого, отриманого від ченця Михаїла з Студійського монастиря, котрий прийшов до Києва з Греції разом з митрополитом Георгієм, і від одного з ченців Києво-Печерського монастиря, якого він відрядив до Константинополя, до Єфрема Скопця — постриженця Києво-Печерського монастиря, щоб той допоміг віднайти Студійський статут і, переписавши його, приніс до Києва [11, с. 43]. Автор даного дослідження вважає, що отримавши два списки Студійського статуту, Феодосій Печерський, творчо доопрацювавши їх і пристосувавши до місцевих умов, фактично створив власну нову редакцію Студійського статуту. Її Києво-Печерський ігумен і запровадив у своєму монастирі в перші роки діяльності монастиря на поверхні землі.

Джерельну базу даного дослідження автор також доповнив і науковою літературою з історії Києво-Печерської лаври та руської рукописної книги, котра водночас є важливим історичним та історіографічним джерелом [12, с. 432].

Об'єктом дослідження автор вважає початок творення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі, предметом — його час, місце та розподіл праці між учасниками.

Хронологічні межі дослідження автор обмежив переважно першою половиною 60-х рр. XI ст. Нижній хронологічний рубіж припадає на 1062 р., коли ченці переселилися з печерного монастиря до дерев'яного на поверхні землі [11, с. 39]. Верхній хронологічний рубіж співпадає з 1066 р., коли завершив своє земне життя чернець Іларіон [13, с. 66].

Метою дослідження є доведення того, що келія ігумена Феодосія Печерського була первинним скрипторієм в Києво-Печерському монастирі. Досягнення мети дослідження автор вбачає у вирішенні основних завдань: розглянути свідчення з житія Феодосія Печерського з теми даного дослідження; зупинитися на постатях учасників започаткування в Києво-Печерському монастирі творення рукописних книг; встановити час початку творення рукописних книг у монастирі; описати келію ігумена Феодосія Печерського та дослідити розподіл обов'язків між учасниками процесу творення рукописних книг.

Наукову новизну даного дослідження автор вбачає в тому, що вперше в історіографії робиться спроба довести, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була саме келія ігумена Феодосія Печерського в 60-х рр. XI ст., а не книгописна майстерня, заснована Миколою Святошею на початку XII ст.

Основні результати дослідження. В житті Феодосія Печерського, покладеного автором в основу даного дослідження є дві оповіді, які становлять надзвичайно велику цінність:

I. Оповідь про створення рукописних книг ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським у його келії. Її для кращого розуміння ми поділили наступним чином:

- «1...Був бо книгописцем добрим,
- 2.і день та ніч переписував книги
3. в келії блаженного отця нашого Феодосія,
4. а той, тихо співаючи псалми, пряв своїми руками шерсть
5. або щось інше робив» [11, с. 48].

II. Оповідь про розмову Феодосія Печерського в його келії з економом Анастасієм про закінчення в монастирі харчів [11, с. 49].

В уривку та розповіді міститься декілька надзвичайно цінних свідчень, котрі дають нам можливість встановити/визначити час започаткування рукописного книготворення в Києво-Печерському монастирі, встановити/описати первинний монастирський скрипторій, описати початкову організацію рукописного книготворення та з'ясувати місце в ньому ігумена Феодосія та ченця Іларіона.

Події, описані в розповіді про писання книг у келії ігумена Феодосія ченцем Іларіоном автор даного дослідження відносить до 1062-1066 рр. На це вказує те, що 1062 р. ченці переселилися з печерного монастиря до дерев'яного, збудованого над «старою» печерою [11, с. 47-48], 1066 р. відійшов у вічне життя чернець Іларіон [13, с. 66].

Варто коротко зупинитися на характеристиці основних постатей, які присутні у згаданій вище розповіді.

Феодосій Печерський народився наприкінці X — на початку XI ст. в одному з найбільших п'яти міст Київської Русі — літописному Василеві (нині місто Васильків Київської області) в сім'ї великокняжого дружинника, не особливо знатного, проте до деякої міри родовитого, на що вказував відомий історик Руської церкви академік Є. Голубінський [14, с. 574]. Дитячі, підліткові та юнацькі роки майбутнього Києво-Печерського ігумена пройшли в місті Курську, куди на службу був переведений його батько. Тут він здобув початкову освіту в приватного вчителя [11, с. 34]. Перша спроба юнака залишити рідну домівку, щоб прийняти чернецтво, була невдалою. Проте друга спроба залишити рідну домівку задля наслідування Христа виявилася вдалою. У віці 23-х років він за три тижні разом з купцями дістався столиці Київської Русі — Києва [11, с. 36-37]. Тут він обійшов монастирі, засновані греками, проте, в жоден, згідно житія Феодосія Печерського, його не прийняли [11, с. 37]. Тоді він знайшов старця Антонія Печерського, котрий підвизався в печері над Дніпром неподалік с. Берестове — заміської резиденції київських князів. 1032 р. молодий подвижник у печері старця Антонія прийняв чернецтво від пресвітера Никона [11, с. 37]. На думку автора даного дослідження, саме при постригу в чернецтво він і отримав ім'я «Феодосій».

Невдовзі в печері навколо старця Антонія зібралось 12 ченців, які влаштували печерний монастир, викопавши ходи-коридори, печерну церкву та келії [1, с. 67]. Першим Києво-Печерським ігуменом Антоній Печерський поставив Варлаама [1, с. 68]. А першим пресвітером, котрий почав здійснювати літургію в печерній церкві Благівіщення Пресвятої Богородиці, став пресвітер Никон Великий [11, с. 41]. Коли останній залишив печерний монастир і вирушив у далеку Тмутаракань, Феодосій був возведений в сан пресвітерства та почав служити літургію [11, с. 41], а після переведення Варлаама на ігуменство до щойно збудованого Димитріївського монастиря, ченці обрали Феодосія на ігуменство [11, с. 42]. Під керівництвом новообраного ігумена печеряни збудували над «старою» печерою дерев'яний монастир, до якого й переселилися 1062 р. [11, с. 42-43].

Постать ченця Іларіона згадується в житті Феодосія Печерського двічі: 1. Як він розповідав Нестору Літописцю про спокусу його бісами; 2. Як він у келії ігумена Феодосія займався написанням книг [11, с. 48-49]. Ігумен Модест, укладач сказань про преподобних отців, мощі котрих донині нетлінно спочивають в Дальні печерах Києво-Печерської лаври вважає, що в житті Феодосія Печерського мова йде про Іларіона Схимника, мощі котрого знаходяться в Дальніх печерах [15, с. 9]. І, своєю чергою, це мощі п'ятого київського митрополита Іларіона, русина за походженням, котрий після його усунення з митрополичої кафедри прийшов до печери Антонія [15, с. 10]. Отже, згідно твердженню ігумена Модеста, в житті мова йде про колишнього митрополита київського, котрий разом з ігуменом Феодосієм Печерським започаткували в Києво-Печерському монастирі рукописне книгтворення.

Проте така думка в історичній науці не єдина, оскільки ще на початку ХХ ст. тоді ще молодий російський вчений М. Д. Присьолков висунув гіпотезу, згідно якої митрополит Іларіон, зміщений з митрополичої кафедри греками, в печері Антонія 7 листопада 1053 р. прийняв схиму під ім'ям Никон [16, с. 188-201; 17, с. 188]. Дискусія з цього приводу в наукових колах не вщухає й до наших днів [18, с. 27-39]. Автор даного дослідження не є прихильником даної гіпотези тому, що в історичних джерелах, і в першу чергу, в житті Феодосія Печерського, перед нами постають постаті Никона й Іларіона [11, с. 37, 39, 41, 48, 49].

В попередніх роботах автор зазначав, що до справи започаткування рукописного книго творення в Києво-Печерському монастирі мав відношення й Никон Великий [19, с. 26-274; 20, с. 24]. Проте це не відповідає дійсності. Як вказує О. О. Шахматов, Никон залишив чернече братство, котре мешкало ще в печері, в лютому 1061 р. та повернувся до Києво-Печерського монастиря вже 1968 р. [21, с. 435]. Тому Никон Великий не міг брати участь в започаткуванні рукописного книгтворення в Києво-Печерському монастирі.

Отже, рукописне книгтворення в Києво-Печерському монастирі було започатковане між 1062-1066 рр. ігуменом Феодосієм Печерським і ченцем Іларіоном.

З оповіді, покладеної в основу даного дослідження, бачимо, що первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі була келія ігумена Феодосія. Вона складалася з декількох кімнат-приміщень. На це вказує один з епізодів про економа, згаданого автором даного дослідження вище. Так, в один з вечорів, коли ігумен і чернець Іларіон займалися створенням рукописних книг, до келії увійшов економ Анастасій і повідомив ігумена про відсутність в монастирі харчів

[11, с. 48]. Вислухавши економа, ігумен відправив його, а сам «пішов до внутрішньої келії своєї співати щоденне правило, а помолившись, повернувся і сів далі робити свою роботу» [11, с. 48-49].

Таким чином, ми маємо достовірні свідчення про те, що келія ігумена Феодосія складалася з трьох кімнат (чи приміщень): перша — очевидно та, в котру потрапляли ті, хто заходили до келії з подвір'я. Тут, очевидно, ігумен приймав ченців і своїх духовних чад; друга — та, в котрій чернець Іларіон «день та ніч переписував книги». Для чого призначалася ця кімната при будівництві келії, ми не знаємо; третя — та кімната, котра в житті Феодосія зветься «внутрішньою келією», в котрій він молився та спав.

Нестор Літописець — автор житія Феодосія Печерського, характеризує ченця Іларіона як досвідченого, майстерного книгописця: «Був бо книжником добрим ...» [11, с. 48].

Слова «і день та ніч переписував (Іларіон. — О. Б.) книги ...» вказують на те, що ця справа для ченця Іларіона була монастирським послухом. Отже, він був каліграфом. До речі, рання згадка про монастирського каліграфа міститься в Студійському статуті, запровадженому ігуменом Феодосієм Печерським у своєму монастирі [14, с. 678].

Дослідник історії бібліотечної справи М. І. Слуховський зазначав, що в економічному відношенні «робота монастирського переписчика була совершенно одинакова с работой прочих монахов: одни муку мололи, другие хлебы пекли, третьи иконы делали, четвертые огородничали, а вот некоторые умножали монастырскую библиотеку и даже продавали свою книгописную продукцию на частный рынок» [22, с. 7-9]. Проте це не зовсім відповідає дійсності. Каліграфи в Києво-Печерському монастирі займали привілейоване становище. На це вказує один із приписів Студійського статуту, котрим каліграфи навіть звільнялися від низки храмових богослужінь, щоб, на думку автора, більше часу присвячували книгописанню.

Дослідник руської рукописної книги XI-XIII ст. Б. В. Сапунов вказував, що робочий день у писця-каліграфа тривав 10-12 годин на добу [23, с. 102]. Тому, на думку автора, чернець Іларіон, який постає на сторінках житія Феодосія Печерського, як перший Києво-Печерський каліграф, присвячував книгописанню в келії ігумена 10-12 годин на добу.

Відомий український дослідник історії рукописної книги Я. Запаско вважає, що в рукописній справі пріоритетна роль надавалася каліграфам — переписувачам книг [24, с. 8]. Вони, слід думати, визначали загальний вигляд кодексу, його формат, будову, дбали про писальні матеріали, підбирали художників і палітурників [24, с. 8].

Не дивлячись на те, що книгописання в Києво-Печерському монастирі з часом стає різновидом монастирського послуху, для ченця Іларіона та Феодосія Печерського ця справа носила богоугодний характер. Останній мав можливість брати участь у справі створення рукописних книг у вільний час від виконання своїх монастирських обов'язків, несучи послух ігуменства. Згідно з дослідженнями Б. В. Сапунова, в осіб духовного звання, «занятих в церквах прямими обов'язками, времени на переписывание едва ли оставалось много, 4-6 часов в день» [23, с. 102]. Тобто, ми бачимо, що Феодосій Печерський мав можливість

займатися книготворчою справою 4-6 годин на добу. Автор вважає, що це міг бути, переважно, нічний час.

Під час писання книги ченцем Іларіоном ігумен Феодосій тихо співав псалми [11, с. 48]. Автор вважає, що це підтверджує те, що створення рукописних книг у Києво-Печерському монастирі носило богоугодний характер.

Тихо співаючи псалми, ігумен Феодосій «пряв своїми руками шерсть», на думку автора, для звивання листів пергаменту в зошити, чи переплєту книг, або щось інше робив [11, с. 48]. Останні слова, на думку автора, слід розуміти як те, що Феодосій міг і виконувати якісь інші роботи при створенні рукописних книг.

Можна припустити, що Феодосій Печерський також займався написанням чи переписуванням книг. Зокрема так вважає відомий дослідник історії бібліотечної справи К. І. Абрамов, який зазначав, що Феодосій Печерський «радовал себя писанием книжным» [25, с. 20]. На таку думку дослідника наштовхнули слова з Києво-Печерського патерика: «Пише ж [Феодосій] і сіє в молитві ...» [11, с. 12].

Оповідь, покладена в основу даного дослідження, на думку автора, засвідчує, що з самого початку організації процесу створення рукописних книг він набуває артільної чи цехової організації з розподілом праці між її учасниками, зокрема, ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським. Так, перший писав книги, будучи каліграфом, а другий пряв з шерсті нитки для зшивання листів пергаменту в зошити та зошити в книгу, про що мова вже йшла вище.

Хоча, все ж таки, необхідно вказати на те, що досить чіткого розподілу праці між книготворцями, в даному випадку між ченцем Іларіоном і Феодосієм Печерським, не було. З цього приводу М. С. Тимошик зазначав: «Творці давніх рукописних книг на зорі рукописної справи здебільшого поєднували в собі переписувача, і редактора, і коректора, і каліграфа (писаря), і художника» [26, с. 79].

Висновки. Викладений вище матеріал дає підстави стверджувати, що в житті Феодосія Печерського містяться історичні свідчення, котрі дають можливість встановити час започаткування в Києво-Печерському монастирі рукописного книготворення; ченців, котрі започаткували цю справу; з'ясувати первісний монастирський осередок цієї справи. Отже, рукописне книготворення в Києво-Печерському монастирі було започатковане після переселення ченців 1062 р. з печер до дерев'яного монастиря. Учасниками цієї справи стали чернець Іларіон та ігумен Феодосій Печерський, келія котрого стала первинним скрипторієм у Києво-Печерському монастирі. З самого початку рукописне книготворення набуло ознак артільної організації з відносним розподілом праці між її учасниками.

Перспективи подальших наукових розвідок з обраної теми автор вбачає в дослідженні розвитку рукописного книго творення в Києво-Печерському монастирі, яке отримало значний розвиток у наступні часи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание русских летописей. Т. 38 (Радзивилловская летопись) / Под. ред. И. Д. Приселкова. — Л.: Наука, 1989. — 178 с.
2. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. — К.: Альтернатива, 1996. — 352 с.
3. Самуил (Миславский). Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры / Самуил (Миславский). — К.: Акад. Киевской при Лавре Печерской, 1791. — 144 с.

4. Болховитинов Е. А. Описание Киево-Печерской лавры / Болховитинов Е. А. — К., 1826. — 131 с.
5. Титов Ф. И. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. 1. Русское книгописание в XI-XVIII вв. / Ф. И. Титов — К., 1910.
6. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А. Д. Гришин, П. В. Голубуцкий, Е. П. Кабанец [и др.]. — К.: Радянська Україна, 1992. — 287 с.
7. Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. — К.: Видавничий відділ Української Православної церкви Київського патріархату, 2001. — 558 с.
8. Серафима, игуменія. История Киево-Печерской лавры. Книга I (XI-первая половина XIII в.). Историко-богословское исследование / Серафима, игуменія. — К.: Мистецтво, — 2001. — 432 с.
9. Успенский сборник XII-XIII вв.: Тексты / Под. Ред. С. И. Котюка. — М.: Наука, 1971. — 758 с.
10. Абрамович Д. И. Изследование о Киево-Печерском патерике, как историко-литературном памятнике / Д. И. Абрамович. — СПб.: Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности имп. Акад. наук, 1902. — 213 с.
11. Житіє Феодосія Печерського / Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки) / Д. І. Абрамович. — К.: ВУАН, 1931. — 280 с.
12. Историчне джерелознавство / Я. С. Калакура та ін. — К.; Либідь, 2002. — 488 с.
13. Дива печер лаврських / відпов. ред. В. М. Колпакова : упорядник І. В. Жиленко [Редколегія : Кабанець Є. П., Колпакова В. М., Жиленко І. В.]. — К.: Видавничий дім КМ «Академія». — 1997. — 160 с.
14. Голубинский Е. История русской церкви. — Т. 1. Период первый. Киевский или домонгольский, 2-я часть. — М.: тип. Лиснера и Романа. — 1881. — 792 с.
15. Модест, игумен. Краткие сказания о жизни и подвигах святых отцов Дальних пещер / Модест, игумен. — К.: В тип. И. А. Давиденко. — 1862. — 80 с.
16. Приселков М. Д. Митрополит Илларион. В схиме Никон, как борец за независимую русскую церковь / Приселков М. Д. // Сборник статей, посвящ. С. Ф. Платонову. — СПб., 1911.
17. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М. Д. Приселков. — СПб.: тип. Стасюлевича, 1913. — 430 с.
18. Кабанець Є. П. Іларіон-Никон Великий, повернення до однієї старої гіпотези / Є. П. Кабанець // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури: зб. наук. праць.— К., 2001. — Вип. 3. — С. 28-40.
19. Бабич О. Початки книжкової справи у Києво-Печерському монастирі // О. І. Бабич // Редактор і видавець. — 2007. — №1. — С. 25-30.
20. Бабич О. І. Розвиток книжкової справи Києво-Печерського монастиря в до монгольську добу / О. І. Бабич // Наукові записки Інституту журналістики.— 2007. — Том 27 (квітень-червень). — С. 23-30.
21. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах / А. А. Шахматов. — С-Пб.; М. А. Александрова, 1908. — 687 с.
22. Слуховский М. И. Библиотечное дело в России до XVIII века / М. И. Слуховский. — М.: Книга, 1968. — 231 с.
23. Сапунов Б. В. Книга в России в XI-XIII вв. / Б. В. Сапунов — М.: Наука, 1978. — 241 с.
24. Запаско Я. „Доброписці тоді славні були?”. Нариси з українського рукописного мистецтва / Я. П. Запаско. — Львів: Афіша, 2003. — 176 с.
25. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР / К. И. Абрамов. — М.: Книга, 1980. — 352 с.

REFERENCES

1. Priselkov, I. D. (Ed.). (1989). *Complete collection of Russian chronicles*. (Vol. 38 Radzivilov Chronicle). Leningrad: Nauka (in Rus.).
2. Tolochko, P. P. (1996). *Kievan Rus*. Kyiv: Alternative (in Ukr.).
3. Samuil (Mislavskiy). (1791). *A short historical description of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv: Kiev Acad. at the Lavra of Pechersk (in Rus.).
4. Bolkhovitinov, E. A. (1826). *Description of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv (in Rus.).
5. Titov, F. I. (1910). *Essays on the history of Russian bookwriting and book printing* (Vol 1. Russian book-writing in the XI-XVIII centuries). Kyiv (in Rus.).
6. Grishin, A. D. & Golobutsky, P. V. & Kabanets, E. P. & other. (1992). *Essays on the history of the Kiev-Pechersk Lavra and the Reserve*. Kyiv: Radianska Ukraina (in Rus.).
7. Stepovik, D. V. (2001). *History of Kiev-Pechersk Lavra*. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate (in Ukr.).
8. Seraphim, Abbess. (2001). *The history of Kiev-Pechersk Lavra. Historical and theological research* (Book I: XI-the first half of the XIII century). Kyiv: Mystetstvo (in Rus.).
9. Kotiuk, S. I. (Ed.). (1971). *Uspensky collection of the XII-XIII centuries: Texts*. Moscow: Nauka (in Rus.).
10. Abramovich, D. I. (1902). *Research of the Kiev-Pechersk Patericon, as a historical and literary monument*. St. Petersburg: Izdanie otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti imperatorskoi Akademii nauk (in Rus.).
11. Abramovich, D. I. (Ed.). (1931). The Life of Theodosius Pechersky. In *Kievo-Pechersk Paterik (Introduction, Text, Notes)*. Kyiv: VUAN (in Ukr.).
12. Kalakura, Y. (Ed.). (2002). *Historical Source Studies*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
13. Kolpakova, V. M. (Ed.). (1997). *The miracles of Lavra caves*. Kyiv: Publishing House "Academy" (in Ukr.).
14. Golubinskii, E. (1881). *History of the Russian Church* (Vol. 1. Period the first. Kiev or the pre-Mongolian, 2nd part). Moscow: Publishing House of Lissner and Roman (in Rus.).
15. Modest, Father-Superior. (1862). *Short stories about the life and deeds of the holy fathers of the distant caves*. Kyiv: Publishing House of I. A. Davidenko (in Rus.).
16. Priselkov, M. D. (1911). Metropolitan Hilarion. In monastic rule Nikon as a fighter for an independent Russian Orthodox Church. In *Collected papers, ded. to S. F. Platonov*. St. Petersburg (in Rus.).
17. Priselkov, M. D. (1913). *Essays on the Church and Political History of Kievan Rus X-XII centuries*. St. Petersburg: Publishing House of Stasiulevich (in Rus.).
18. Kabanets, E. P. (2001). Ilarion-Nikon the Great, the return to one old hypothesis. *Lavrskii Almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury: zbirnyk naukovykh prats (Almanac of Lavra: Kyiv-Pechersk Lavra in the Context of Ukrainian History and Culture: Collection of scientific works)* 3, 28-40 (in Ukr.).
19. Babych, O. (2007). Beginnings of the book business in Kiev-Pechersk Monastery. *Redaktor i Vydavets (Editor and publisher), 1*, 25-30 (in Ukr.).
20. Babych, O. I. (2007). Development of the book publishing in Kiev-Pechersk Monastery in the pre-Mongolian times. *Naukovi Zapysky Instytutu Zhurnalistyky (Scientific Notes of the Institute of Journalism), 27*, 23-30 (in Ukr.).

21. Shakhmatov, A. A. (1908). *Search for the oldest Russian chronicles*. St. Petersburg; M. A. Aleksandrova (in Rus.).
22. Sluhovskii, M. I. (1968). *Librarianship in Russia until the eighteenth century*. Moscow: Kniga (in Rus.).
23. Sapunov, B. V. (1978). *Book in Russia in the XI-XIII centuries*. Moscow: Nauka (in Rus.).
24. Zapasco, J. (2003). "Writers who wrote goodness at that time were glorious". *Essays on Ukrainian Handwritten Art*. Lviv: Aphisha (in Ukr.).
25. Abramov, K. I. (1980). *The history of librarianship in the USSR*. Moscow: Kniga, 1980 (in Rus.).
26. Timoshik, M. (2003). *The history of publishing business*. Kyiv: Culture and science (in Ukr.).

УДК 217,94 (477) «1940/1980»

Бондарчук П.М.*,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна, peter.ukr.kyiv@mail.com

РИМО-КАТОЛИКИ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РОКІВ)

Анотація. Аналізується релігійне життя римо-католиків УРСР в другій половині 1940-х — першій половині 1980-х років. Основним об'єктом дослідження є пересічні віруючі, прояви їхньої релігійності. Розглядається релігійна політика радянської влади та її вплив на релігійне життя римо-католиків, основні моменти внутрішньоконфесійного життя Римо-католицької церкви, мережа римо-католицьких організацій, кількісний склад вірян та кліру. Окреме місце в статті займає аналіз релігійної поведінки та особливостей релігійної свідомості віруючих. Простежено відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень.

Стверджується, що упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях та церковних обрядах. Така тенденція була зумовлена як секуляризаційними процесами серед населення, так і тим, що чимало храмів було закрито або зруйновано, і віряни не мали змоги відвідувати їх. Загалом релігійне життя римо-католиків України впродовж 1940–1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика перебудови в СРСР й подальший розпад радянської системи надали поштовх відродженню діяльності РКЦ в Україні.

Ключові слова: римо-католики, Римо-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність, релігійна політика.

Аннотация. В статье анализируется религиозная жизнь римо-католиков УССР в середине 1940-х — первой половине 1980-х годов. Главным объектом исследования являются рядовые верующие, проявления их религиозности. Рассматривается религиозная политика советской власти, ее влияние на религиозную жизнь римо-католиков, основные моменты внутриконтрессииональной жизни Римо-католической церкви, сеть римо-католических организаций, количественный состав верующих и клира. Отдельное место в статье занимает анализ религиозного поведения и особенностей религиозного сознания верующих. Прослежено посещение верующими богослужений, исполнение ими обрядов жизненного цикла, в частности крещений.

* Bondarchuk P.M., Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine. peterukr.kyiv@gmail.com

ROMAN CATHOLICS IN UKRAINIAN SSR (second part of 1940-s — first half of 1960-s years)